

MAHTUMKULU'NUN EDEBÎ ŞAHSİYETİNİN OLUŞUMUNDA BABASI DÖVLETMEMMET AZADI'NIN ETKİSİ

Soner SAĞLAM*

Özet

Sanatçının şahsiyetini ve edebî yaratıcılığını etkileyen faktörlerin başında aile ve yaşadığı sosyal çevre gelmektedir. Türkmen edebiyatının en büyük şairi olarak kabul edilen Mahtumkulu on sekizinci yüzyılda yaşamış ve Türkmen yazı dilinin temelini atmıştır. Şairin babası Dövlätmemmet Azadı da on sekizinci yüzyılın önde gelen şairi ve toplum önderlerinden biridir. Azadı'nın "Vagz-ı azat", "Behiştname", "Beş Namaz", "Hekayat" adlı mesnevilerinin yanında, gazelleri ve rubaileri de bulunmaktadır. Özellikle "Vagz-ı azat", Azadı'nın edebî şahsiyetini ve ilmî derinliğini gösteren oldukça önemli bir eserdir. Azadı, bu eserinde dağınık hâlde yaşayan Türkmen boylarının birleşip tek bir devlet kurmaları fikrini ustalıkla işlemiştir. Bu düşüncenin, Mahtumkulu'nun başta "Türkmenin" şiiri olmak üzere, birçok şiirinde ele alındığını görmekteyiz. Yine Azadı'nın eserlerine baktığımızda, bunların Türkmenlerin hayatının her yönünü -sosyal, siyasi, dinî, iktisadi, eğitim- kapsadığını görebiliriz. İlk eğitimini babası Azadı'dan alan Mahtumkulu, babasından öğrendiği bu fikirleri geliştirip Türkmen Türkçesinin en güzel örnekleriyle mısralarında işlemiştir. Dolayısıyla Türkmenlerin millî şairi olarak kabul edilen Mahtumkulu'nun yetişmesinde ve edebî yaratıcılığının gelişmesinde babası Dövlätmemmet Azadı'nın etkisi büyüktür. Bu çalışmada Azadı'nın Mahtumkulu'na olan tesirleri sanatçıların eserlerinden yola çıkılarak gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Türkmen edebiyatı, Dövlätmemmet Azadı, Mahtumkulu.

AN EVALUATION OF THE INFLUENCE OF DÖVLETMEMMET AZADI ON HIS SON MAHTUMKULU

Abstract

An artist's family and social environment are the leading factors that influence his personality and literary creativity. Mahtumkulu, the greatest poet of the Turkmen literature, lived in the 18th century and formed the basis of Turkmen literary language. His father, Dövlätmemmet Azadı was an important poet and a community leader of the 18th century. Azadı had odes and rubaies besides his mathnavis, "Vagz-ı azat", "Behiştname", "Beş Namaz", "Hekayat". Vagz-ı azat, in particular, is notable as it shows the literary skills and scholarly knowledge of Azadı. Azadı, in this very work, studies the idea that Turkmens living separately should unite and found one state. We can see that the same idea exists in the many works of Mahtumkulu, mainly in "Türkmenim". Again, when we examine the works of Azadı, we see that his works cover all aspects of Turkmen life. Taking his first education from his father, Mahtumkulu used all these ideas in his works meticulously. Therefore, his father had a profound effect on Mahtumkulu, the national poet of the Turkmens, in terms of his creativity. In this paper, I will show the influence of Azadı on Mahtumkulu through his works.

Keywords: Turkmen Literature, Dövlätmemmet Azadı, Mahtumkulu.

---

* Yrd. Doç. Dr.; Pamukkale Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, soner.saglam@gmail.com.

Ø. Giriş

Azadı ve Mahtumkulu Türkmenlerin on sekizinci yüzyılda yetiştirdiği en önemli şair ve toplum önderlerindedir. Baba oğul bu iki düşünür eserleriyle halka hizmet etmiş ve en önemlisi de kendilerinden iki asır sonra kurulacak olan bağımsız Türkmenistan'ın hayalini dile getirmişlerdir. Mahtumkulu da babası Azadı gibi dinî temellere dayalı görüşleriyle insanları iyiye, doğruya sevk etmeye çalışmış; bu şekilde sosyal refahın ve toplumsal huzurun sağlanabileceğine inanmıştır. Bu çalışmada ünü Türkmenistan'ı aşmış, Türk dünyasının birçok coğrafyasında tanınan ve bilinen; şiirleri Rusça, İngilizce ve İspanyolca gibi yabancı dillere çevrilen, Türk dünyasının zirve şahsiyetlerinden olan Mahtumkulu'nun yetişmesinde büyük emeği olan Azadı'nın, oğlu üzerindeki tesirini, sanatçıların eserlerinden yola çıkarak tespit etmeye çalıştık.

On sekizinci yüzyıl Türkmen edebiyatında didaktik geleneğin en önemli temsilcisi olan Dövletmemmet Azadı, 1700-1760 yılları arasında yaşamıştır. Azadı, Hive medreselerinde eğitim almış, Türkçenin yanı sıra Arapça, Farsça ve Türkistan'ın edebî dili Çağatayca'yı iyi derecede öğrenmiştir. Azadı'nın hem siyasetname hem de nasihatname özelliği taşıyan “Vagz-ı Azat” adlı eseri onun ilminin ve şairliğinin en önemli göstergesidir. Azadı'nın bu eseri dışında “Behiştname”, “Hekayat”, “Hekayat-ı Cabir Ensar”, “Beş Namaz” adlı mesnevileri, rubaileri, birkaç gazeli ve murabbaları bulunmaktadır (Godarov, 2012: 8). Dövletmemmet Azadı'nın halk arasında “Garrı Molla”, “Sährayı” ve “Abdal” gibi lakapları da vardır. Bu lakapların manaları da onun şahsiyetinin önemli yönlerini göstermektedir (Şihnepesov, 2008: 15). Azadı'nın oğlu ve Türkmenlerin en büyük şairi olan Mahtumkulu da on sekizinci yüzyılda yaşamış ve Türkmen yazı dilinin temelini atmıştır. Mahtumkulu'nun şiirleri Türkmen hayatının her yönünü kapsamaktadır. Türkmen birliği, Türkmen ruhu ve şuuru, din ve tasavvuf, iyi insan ile kötü insanın mukayesesini, sosyal adalet, sevgi, kötü alışkanlıklar, eğitim, yardımlaşma, nasihat gibi konular Mahtumkulu'nun şiirlerinde en çok öne çıkan temalardır.

Çalışmamızın odaklandığı noktalar; on sekizinci yüzyılda Türkmenlerin sosyal ve siyasi durumu, Azadı ve Mahtumkulu'nun eserlerinde işledikleri konular, toplumsal meselelere yaklaşımları ile dil ve anlatım özellikleri olacaktır.

1. On Sekizinci Yüzyılda Türkmenlerin Durumu

Sanatçının bakış açısını şekillendiren etkenler arasında bireysel nitelikler ile birlikte yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve iktisadi şartları son derece önemli rol oynar. Bu nedenle, Azadı ve oğlu Mahtumkulu hakkında bilgi vermek ve ikisi arasındaki ortaklıkları gösterebilmek

için, bu iki sanatçının yaşadığı devirde Türkmenlerin durumuna kısaca temas etmek faydalı olacaktır.

On yedi ve on sekizinci yüzyıllar Asya'daki Türk boylarıyla birlikte Türkmenlerin sıkıntı çektiği bir asırdır. Bu asırda Orta Asya'daki Türk boylarının hemen hepsinin tabi oldukları büyük bir devlet yoktur. Bunun yerine muhtelif hanlıklar vardır. Merkezî bir otoritenin olmaması çeşitli bölgelerdeki beylerin, hanların başlarına buyruk hareket etmelerine zemin hazırlamıştır. Sürüp giden bu durum, bütün Türk halklarını rahatsız etmiş, aralarında savaşa kadar varan mücadelelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Biray,1992: 1). On sekizinci yüzyılın ilk yarısında İran hükümdarı Nadir Şah, Afganistan emiri Ahmet Dürdani, Buhara'da emir olan Muhammet Rahim Türkmenlere rahat yüzü göstermemiştir. Türkmen kabileleri arasındaki iç çekişmeler de bu dış saldırılara zemin hazırlamıştır. Türkmen halkı huzurlu bir sosyal hayat sürmek, iktisadi faaliyetlerini devam ettirmek yerine sürekli baskın yapmaya ve baskına uğramaya hazır olmak mecburiyetinde olmuşlardır. Bu nedenle bu yıllarda eser veren sanatçıların eserlerinde “Türkmen birliği” en önde gelen konulardan biri olmuştur.

On sekizinci yüzyılda Türkmenleri yıpratın hususlardan biri de siyasi, sosyal ve iktisadi alandaki bozukluklardır. Türkmenler kendi idarecilerinden kötü muamele görmüşlerdir. Yöneticiler halkı refaha kavuşturmak ve onların güvenliğini sağlamak yerine aksi yönde icraatta bulunmuşlardır. Sosyal hayatta kurumlar yozlaşmış, işlevlerini yapamaz hâle gelmişlerdir. Rüşvetçi kadılar ve sahte din adamları Türkmenlerin manevi inancını sarsmakla birlikte adalete olan inançlarını da zedelemiştir (Biray, 1992: 2-3). İktisadi alanda ise Türkmenler doğa şartlarına göre geçim alanı seçmiş, bitki örtüsünün yoğun olduğu yerlerde hayvancılık, sulanabilen alanlarda ise çiftçilikle uğraşmışlardır (Dinç ve Çakır, 2008: 103). Ancak maddi zenginliğin belirli ellerde toplanması ve halkın ağır vergiler altında ezilmesi toplumsal refah yerine sefaletten neden olmuştur. Dolayısıyla “sosyal adaletsizlik” bu yüzyılın edebiyatında işlenen önemli temalardan bir diğeridir. Azadı, Andalıp, Mahtumkulu, Şeydayı, Gayıbı gibi bu yüzyılın önde gelen şairleri, eserlerinde sosyal adaletsizlikten şikâyetle bulunmuşlardır. Yaşanan bu gelir dengesizliğinin toplumsal huzura büyük zarar verdiğini dile getirmişlerdir.

On sekizinci yüzyıla kadar tam bir göçebe hayatı yaşayan Türkmenler artık yerleşik hayata geçmeye; dolayısıyla çiftçilik, balıkçılık, avcılık, el sanatları ve ticaret işleriyle uğraşmaya başlamışlardır. Çiftçilik ile uğraşan yerleşik halk Köpetdağ eteğindeki su kaynaklarının etrafında, Etrek, Gürgen, Sumbar, Çendir, Tecen, Murgap ırmaklarının kenarlarında yerleşmişlerdir (Atayev, 1988: 11). On sekizinci yüzyıl Türkmen şairlerinin eserlerinde de bu yerleşik kültürün unsurlarını bulabiliriz. Bilhassa Mahtumkulu'nun birçok

şairinde, Azadı'nın "Vagz-ı azat" adlı eserinde, Andalıp'ın "Cıkır" ve Gayıbı'nın "Otuz İki Tohum Kıssası" gibi şiirlerinde yerleşik hayata geçişin izlerini görmek mümkündür.

İşte yaşadıkları yüzyılda, halkın yaşadığı bu meşakkatli günlere bizzat şahit olan, halkla birlikte bu sıkıntıları yaşayan Azadı ve oğlu Mahtumkulu, eserlerinde bu sorunlara değinmiş ve çözüm önerileri ortaya koymuşlardır. İlk eğitimini babasından alan Mahtumkulu da babasından öğrendiği birçok fikri, kendi kabiliyeti ile daha da geliştirmiş ve mısralarını büyük ölçüde Türkmence kelimelerden oluşturarak Türkmenceyi edebî dil seviyesine getirmiştir.

2. Dövlətmemmet Azadı'nın Mahtumkulu'na Etkisi

On sekizinci yüzyılda, Türkmen halkının merkezî bir güce bağlı olmadan dağınık boylar hâlinde yaşaması, hem iç karışıklıklara neden olmuş hem de dış saldırılara zemin hazırlamıştır. Bunun yanında halkın başındaki yöneticilerin zalim ve beceriksiz olmaları, kurumlardaki yozlaşmalar ve yerleşik hayata geçişin getirdiği sıkıntıları da düşündüğümüzde, bu yıllarda Türkmenler oldukça sıkıntılı günler geçirmiştir. İşte Dövlətmemmet Azadı, yaşadığı dönemdeki bu sorunları çok iyi analiz etmiş ve bunlara çözüm yolları aramıştır. Dört bölümden oluşan "Vagz-ı Azat" adlı eserinde şair, ilk olarak dağınık yaşayan Türkmenlerin tek bir devlet çatısı altında birleşmesinin önemini belirtmiştir. Ardından, iyi bir devlet yönetiminin oluşturulması için padişahların, ilim ve din adamlarının, devlet yöneticilerinin hangi vasıflara sahip olmaları gerektiğiyle ilgili görüşlerini ve önerilerini dile getirmiştir. Ayrıca şair, toplumsal huzurun ve barışın sağlanması, halkın refah içinde yaşaması için de neler yapılması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda cömertlik, hayırseverlik, zenginlerin yoksullara yardımcı olması, tarımsal faaliyetler gibi sosyal ve iktisadi meselelerden bahsetmiş, toplumsal huzurun teşekkülü için yapılması gerekenleri ortaya koymuştur (Sağlam, 2011: 51).

Mahtumkulu'nun şiirlerini incelediğimizde, onun da aynı hassasiyetle bu meselelere eğildiğini ve Türkmen halkına iyiyi, doğruyu, güzeli göstererek ideal Türkmen tipini oluşturmaya çalıştığını görmekteyiz. Mahtumkulu, ilk derslerini babasından almış daha sonra da Halaç, Buhara ve Hive medreselerinde eğitimini tamamlamıştır. Şair, Türkmenistan'ın doğusundan batısına, sonra da Afganistan, Hindistan ve Özbekistan'ın birçok şehrine seyahat etmiş, Türkistan'daki Hoca Ahmet Yesevi medresesinde bir müddet kalmıştır. Bu seyahatler onun dünya görüşünün oluşmasında ve edebî şahsiyetinin gelişmesinde önemli bir yer tutmaktadır (Biray, 1992: 11).

Mahtumkulu'nun "Azadım Hani", "Atamın", "Oğlum Azadım" adlı şiirlerini okuduğumuzda, şairin babasına olan derin sevgisini, bağlılığını ve aynı zamanda babasının

kendisi üzerindeki etkisini görebiliriz. Şair, “Azadım Hanı” şiirinde bu etkiyi lirik bir şekilde şöyle ifade etmiştir:

<i>“Ymamsyz galandyr metjit-mährabym,</i>	İmamsız kalmıştır mescit-mihrabım,
<i>Dogmady nur saçyp ol mahy-tabym,</i>	Doğmadı nur saçan ol mah-i tâbım,
<i>Ýowuz galdym, sil alypdyr etrabym,</i>	Kötü oldum, sel almıştır etrafım,
<i>Göwnümiň ummanı – Azadym kany?”</i>	Gönlümün ummanı Azadım hanı?

(Aşırov, 2013: 42-43)

Mahtumkulu bu şiirinde babasına “gönlümün ummanı, şehrimin sultanı, minberin ezanı, ilmin lisani, Göklen’in pehlivanı, bağımın reyhanı” diye seslenerek, sevgi ve hürmetini göstermiştir. Mahtumkulu, “Atamın” adlı şiirinde babasının ölümüne tarih düşürmüş ve ona olan derin sevgisini ve saygısını mısralara nakşetmiştir:

<i>“Altmyş başde, nowruz günü, luv ýyly,</i>	Altmış beşte, Nevruz günü, luv yılı,
<i>Turdy ajal, ýolun tusdy atamyň.</i>	Kalktı ecel, yolunu kesti atamın.
<i>Bu dünýäniň işi beýlemiş, beli,</i>	Bu dünyanın işi böyleymiş, evet,
<i>Ömrüniň tanapyn kesdi atamyň.</i>	Ömrünün ipini kesti atamın.
<i>Agyr döwletlere köňül goýmady,</i>	Güçlü devletlere gönül vermedi,
<i>Bu jahanyň eşretini söýmedi,</i>	Bu cihanın işretini sevmedi,
<i>Eski şaldan artyk puşeş geýmedi,</i>	Eski şaldan başka örtü giymedi,
<i>Ahret öýi boldy kasdı atamyň.</i>	Ahret eviydi kasti atamın.
<i>Diýrdi: “Dünya durmaz, ömre baky ýok”,</i>	Derdi: Dünya durmaz, ömre baki yok,
<i>Gündiz roza, gije bolsa uky ýok,</i>	Gündüz oruç, gece ise uyku yok,
<i>Müňkür bilmez, muhlyslaryň şeki ýok,</i>	İnkârı bilmez, ihlasından şüphe yok,
<i>Pygamber destidir desti atamyň.”</i>	Peygamber elidir eli atamın.

(Aşırov, 2013: 41)

Dövletmemmet Azadı'nın oğlu Mahtumkulu üzerindeki tesirini ve her iki şair arasındaki ortaklıkları, şu alt başlıklar altında ele alabiliriz:

2. 1. Siyasi Düşünceler

Dövmemmet Azadı ve Mahtumkulu'nun yaşadığı on sekizinci yüzyılda Türkmenlerin millî bir devletin olmayışı ve aşiretler arasındaki anlaşmazlıklar, Türkmen halkının sıkıntılı günler geçirmesine sebep olmuştur. Gerek Azadı gerek Mahtumkulu, şiirlerinde dağınık yaşayan Türkmen boylarını birleştirip bağımsız bir devlet kurulmasının önemini ortaya koymuş, görevlerini layıkıyla yapmayan devlet yöneticilerinden ve din adamlarından şikâyetçi olmuşlardır. Aslında her iki şair de Türkmen halkının o devirdeki hislerine tercüman olmuştur. Baba oğul olan bu iki toplum önderinin edebî yaratıcılıklarının temelinde, merkezî bir otoritenin yokluğundan kaynaklanan sıkıntıların farkında olmak vardır. Gerek Azadı'nın "Vagz-ı Azat" adlı eserinde gerek Mahtumkulu'nun Türkmen halkını tek bir devlet etrafında birleştirmek idealini işlediği şiirlerinin arkasında aynı düşünce yer almaktadır. Azadı dağınık yaşayan Türkmen boylarının bir araya gelmelerini ve başlarında adaletli bir padişah olması gerektiğini şöyle vurgular:

"Patyşasy bolmasa bir ülkäniñ
Bolmaz imiş hayy-yhsany anyñ."
Padişahı olmasa bir ülkenin,
Olmaz imiş hayr-ı ihsanı onun.

(Godarov, 2012: 39)

Azadı'ya göre yönetici olmadığı zaman halk başsız olduğundan bireysel kararlar alınır ve güç birliği yapılamaz. Dolayısıyla dış tehlikelere karşı korunmasız olan halkın dağılması ve yok olması kaçınılmazdır (Dinç ve Çakır, 2008: 117). Şair, bu düşünceyi daha iyi somutlaştırmak için atasözlerinden mümkün olduğunca yararlanmış. Bu da onun, şiirlerinde halk kültüründen ustalıkla yararlandığını göstermektedir. Aynı özellik Mahtumkulu için de geçerlidir. Azadı'nın "Türkmen birliği"ni vurgulamak için "Gövde leş olur baş olmasa" Türkmen atasözünü aşağıdaki mısralarda ustalıkla kullandığını görmekteyiz:

"Azaşur yol ähli rehbersiz ola
Dagıdur leşger ki serdarsız ola.
Gövre läş bolgay, eger baş bolmasa,
Bitmez iş Hak lutpy ýoldaş bolmasa."
Yolunu şaşırır yol ehli rehbersiz ola,
Dağılır asker ki komutansız ola.
Gövde leş olur eğer baş olmasa,
Bitmez iş Hak lütfu yoldaş olmasa.

(Godarov, 2012: 58)

Azadı'nın hem oğlu hem de talebesi olan Mahtumkulu, babasından -âdetâ- miras olarak aldığı "devlet" fikrini işlemiş ve olgunlaştırmıştır. Şaire göre yapılması gereken ilk şey, boylar arasındaki çekişmelere son vermek ve onların bir ideal etrafında birleşmelerini sağlamaktır

(Temizkan, 2010: 175). Türkmenlerin birlik olmasına çok önem veren Mahtumkulu “Türkmenin” redifli şiirinde Türkmenlerden övgüyle bahseder, Türkmenlerin ikbalinin iyi olacağını söyler; ancak bu durum şaire göre gönüllerin ve yüreklerin “bir” olmasıyla mümkündür:

“Göwünler, ýürekler bir bolup başlar,   Gönüller, yürekler bir olup başlar,
Tartsa ýygyn, erär topraklar – daşlar,   Tartsa yığın erir topraklar taşlar,
Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,   Bir sofrada hazır edilse aşlar,
Göteriler ol ykbalý Türkmeniň.”   Yükselir ikbali Türkmen’in.

(Aşırov, 2013: 41)

Mahtumkulu, bağımsız bir Türkmen devleti kurma yolunda mücadele eden Çovdur Han için, üç şiir yazmıştır. Çok şey beklediği Çovdur Han’ın vefatı üzerine yazılan bu şiirler, şairin, bağımsızlığını kazanmış bir Türkmenistan idealine ne kadar bağlı olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir (Temizkan, 2010: 175). Mahtumkulu, Türkmen boylarının birbirleriyle olan mücadelelerinin ve Türkmenler arasında bir birlik olmamasının Türkmen halkına zor günler yaşattığını sıklıkla ifade etmiştir. Dolayısıyla “Türkmen Birliği” onun şiirlerinde önemli bir yer tutar. Şair “Döker Bolduk Yaşımız” adlı şiirinde tek bir devlet düşüncesini şöyle dile getirir:

Türkmenler baglasa bir ýere bili,   Türkmenler bağlasa bir yere beli
Gurudar Gulzumy, derýaýy-Nili,   Kurutur Gulzum’u Derya-yı Nil’i
Teke, gökleň, ýomut, ýazır, alili,   Teke, Yomut, Göklen, Yazır, Alili,
Bir patyşa gulluk etsek başımız.   Bir şaha kulluk etsek beşimiz.

(Aşırov, 2013: 19)

Azadı’ya göre padişahın ilk vazifesi yurttaki insanların birliğini sağlamak ve zorbalık ile zulmü azaltmak olmalıdır. Türkmenler on sekizinci yüzyılda hem Nadir Şah gibi dış güçlerin hem de kendi bey ve hanlarının zulmüne maruz kalmışlardır. Eserlerinde Türkmen halkının o dönemki hislerine tercüman olan Azadı, geçmişte yaşamış ve adaletiyle nam salmış hükümdarları örnek göstererek, padişahlara halka zulmetmemelerini nasihat etmiştir. Ona göre zulmeden padişah, bindiği dalı kesen bir akılsızdır.

“Biakyl dünýäde oldur, eý kişi,   Akılsız, dünyada o dur, ey kişi,
Patyşa kim, zulm-u jebr olsa işi.”   Padişah ki zulüm ve şiddet olsa işi

(Godarov, 2012: 79)

başlıca sebebi, merkezi bir otoritenin olmayışıdır. Baba, oğul bu iki Türkmen şairi de bu durumun farkında olduklarından, buna çözüm yolu olarak “Türkmen birliği”ni göstermişlerdir.

2. 2. Sosyal Düşünceler

Azadı'nın düşüncelerinde insan sevgisi önemli bir yer tutar. Şairin bütün gayesi insanın yaşayışını düzeltmek, ıstıraplarını azaltmak, gariplerin ve yoksulların gönlünü yıkmamak, onlara yardımcı olmaktır. Tasavvufta gönül “tecelligâh-i ilahi” olarak kabul edilir. Bu nedenle insanları gücendirmemek, gönül kırmamak bütün mutasavvıfların üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Şiirlerinde yaratılan her canlıya hoşgörülü davranılmasını dile getiren Türk dünyasının büyük şairi Yunus Emre de “Bir gönül yıktın ise bu kıldığın namaz değil” diyerek her insanın Allah'ın sevgili bir kulu olduğunu ifade etmiştir. Aynı anlayışı, Azadı'nın şu dizelerinde görmek mümkündür:

Kâbe weýran etmeden müñ mertebe,   Kâbe'yi viran etmekten bin mertebe,
Bir köñül ýykmak yamandyr, ey dede.   Bir gönül yıkmak kötüdür, ey dede.

...

Kim köñülleri ymarat etdi ol,   Kim gönülleri imaret etti o,
Öz günäsine keffarat etdi ol   Kendi günahına kefaret etti o.

(Godarov, 2012: 53–54)

Bu beyitler bizlere Ahmet Yesevi'yi, Yunus Emre'yi ve onlardaki insan sevgisini hatırlatmaktadır. Gerek Anadolu sahasının gerek Türk dünyasının zirve isimlerinden olan Yunus Emre'nin mısraları ile kendinden yaklaşık beş yüzyıl sonra yaşayan Türkmen sahası şairlerinden Azadı'nın mısralarındaki ortak düşünce ve ifade kalıpları (Türkmen, 2009: 84), Türk dünyası edebiyatının müşterek değerlerinin bir tezahürüdür.

İşte böyle bir babanın gözetiminde büyümek Mahtumkulu'nun şiirlerinde de insan sevgisinin en önde yer almasını sağlamıştır. Mahtumkulu'nun şiirlerinin ana temalarının neredeyse üçte ikisi iyilik kavramıyla örülüdür. Onun şiirlerinde iyilik; adalettir, şefkattir, fazilettir, zarafettir, güzelliiktir (Söylemez, 2002: 104). Onun en büyük isteği Türkmen boylarının adaletli bir hükümdar etrafında birleşmesi, halkın maddi refaha kavuşması, sosyal adaletsizliğin yok edilmesi ve insanî ilişkilerin gelişmesi olmuştur. Şair, halka hizmet etmeyi hayatının en önemli gayesi olarak görmüştür. Şiirlerinde iyi insanla kötü insan mukayesesine geniş yer veren Mahtumkulu, bunu “mert” ve “namert” kavramlarıyla anlatmıştır. Mahtumkulu, şiirlerinde iyilerle kötülerin, mertle namerdin mukayesesini yapmış, Türkmen halkını sağlam bir inanca, iyiliğe ve doğruluğa çağırmıştır.

Mahtumkulu'na göre Türkmenler mert oğlu merttir. Mert kişi, savaştan ve kavgadan korkmayan kişidir. Yine mert kişi, sır tutan, adaletli, özü sözü bir, çalışkan, yardımsever, misafirperver, yurduna ve halkına yararı dokunan kişidir:

<i>“Mertler jeñde – toý içinde,</i>	Mertler cenkte, toy içinde
<i>Aç bõrüdür – koy içinde,”</i>	Aç kurttur, koyun içinde.
...	
<i>“Sõweşde mert başdan geçer,</i>	Savaşta mert baştan geçer,
<i>Namart akyl-huşdan geçer.”</i>	Namert akıl fikirden geçer.
...	
<i>“Mert çykar myhmana güler yüz bile,</i>	Mert çıkar misafire güler yüz ile,
<i>Namart özün gözlär myhman ýoluksa.”</i>	Namert kendini gizler, misafir görünse.
...	
<i>“Mertden dileg edilen namut öwrülmez,</i>	Mertten dileyen ümitsiz çevrilmez,
<i>Namarda düşen iş, mälim, gayrylmaz.”</i>	Namerde düşen iş, malum kayrılmaz.

(Aşirov, 2013: 287, 315, 463, 483)

Namert ise, yurduna hayrı dokunmayan, sır tutmayan, riyakâr, tembel, güvenilmez, cenkten korkan, muhannes kişidir. Dolayısıyla Mahtumkulu olumsuz davranışların tümünü namert kavramıyla açıklamıştır:

<i>“Namart kimdir, biler bolsan,</i>	Namert kimdir, bilir olsan,
<i>Ne diýseñ, diýr “Baş üstünde!”</i>	Ne desen, der “Baş üstüne!”
<i>Azmaýyşyn kylar bolsañ,</i>	Biraz maaş verecek olsan
<i>Hiç tapylmaz iş üstünde.</i>	Hiç bulunmaz iş üstünde.
<i>Aş üstünde alp dek arlar,</i>	Aş üstünde alp gibi gürler,
<i>Ýersiz-ýere har dek harlar,</i>	Yersiz yere eşek gibi anırır,
<i>Her tilki bir şir dek gürlär,</i>	Her tilki bir aslan gibi gürler,
<i>Myrdar ölen läş üstünde.”</i>	Murdar ölen leş üstünde.
...	

*Namart içde syr saklamaz,
Akylsyz hiç söz beklemez,*

Namert içte sır saklamaz,
Akılsız hiç söz dinlemez,

(Aşirov, 2013: 258-259, 320)

Hayatları boyunca halka yararlı olmayı kendilerine şiar edinen bu iki toplum önderi, eserleriyle Türkmen halkını aydınlığa çıkarmaya çalışmıştır. Yaşadıkları dönemde sosyal huzursuzluğa neden olan yöneticilerden ve din adamlarından şikâyetçi olmuşlardır. Azadı'nın "Vagz-ı Azat"ı yazarken temel gayesi, Türkmen halkına, beylere, bilginlere, zenginlere ve din adamlarına sosyal meseleler, dinî ve ahlaki kurallarla ilgili tavsiyeler vermek ve huzurlu bir yaşamı sağlayacak devlet sistemini orta koymak olmuştur. Şair, halka kötülük yapan yöneticilerin, devlet görevlilerinin, zenginlerin yaptıklarını mazur göstermek için dinî hükümleri kendi menfaatlerine uygun bir şekilde kullandıklarını belirtir. Aynı sosyal duyarlılığın Mahtumkulu'nda da olduğunu, onun babasından aldığı bu düşünceleri daha da geliştirerek şiirlerinde geniş bir şekilde ele aldığını görmekteyiz.

Azadı, yaşadığı zor ve sıkıntılı durumu azaltmak için yoksullara ve kimsesizlere yardım etmeleri hususunda zenginlere ve devlet yöneticilerine nasihat eder. Bu hususta özellikle zekât ve sadakayı temel alır. Toplumsal barışın ve huzurun tesisinde zekât ve sadakanın önemini bilen şair, bu konudaki öğütlerini dinî temellere dayandırarak yapar ve böylece okuru üzerinde daha etkili olmayı amaçlar:

*“Ýagny kimse aç doýursa dünýäde,
Jennet ähli bolgáý ol kes, eý dede.*

Yani bir kişi aç doyursa dünyada,
Cennet ehli olur o kişi, ey dede.

*Aç kişiden kim tagamyn meng eder,
Haktagala pazlyn andan meng eder.”*

Aç kişiden kim yemeğini esirger,
Hak Teâlâ da ondan yardımını esirger.

(Godarov, 2012: 100-101)

Mahtumkulu da şiirlerinde adaletli bir hükümdarın yönetiminde sosyal adaletsizliğin yok edilmesini, zenginlerin fakirleri ezmemesini, din adamlarının ve idarecilerin görevlerini dürüstçe yapmalarını belirtmiştir. Görevini gerektiği gibi yapmayıp, halkı mağdur eden idarecileri ve din adamlarını keskin bir dille eleştirmiştir. Şairin "Ahir Zamane" adlı şiirinde bu durum gözler önüne serilmektedir:

*Mollalar etmedi ylmyňa amal,
Şerigat işine eýlemeý jedel,*

Mollalar etmedi ilmiyle amel,
Şeriat üzerine tartışmadılar,

...

<i>Müftüler pul alyp, rowayat berer,</i>	Müftüler para alıp, rivayet verir,
<i>Nähak pul yalar, haky köydürer</i>	Haksız para yalar, hakkı yakar,
...	
<i>Sopular nebs üçin mele don geýip,</i>	Sofular nefis için sarı cübbe giyip,
<i>Şübheli tagamy halal diýp iýip,</i>	Şüpheli yiyeceği helal deyip yiyip,
...	
<i>Kethüda bolanlar dogry sözlemez,</i>	Kethüda olanlar doğru söylemez,
<i>Para alar, leyken dawa düzlemez,</i>	Para alır lakin dava düzlemez.

(Aşırov, 2013: 77-78)

Mahtumkulu'nun şiirleri Türkmen hayatının bütün yönlerini kapsamaktadır. Şair, mısraları ile esasen o devirde yaşayan Türkmen halkının hislerine tercüman olmuştur. Onun yaşadığı devirde iktisadi açıdan Türkmen halkı sıkıntılı bir yaşam sürmektedir. Halka hizmet etmeyi kendine gaye edinen şair, şiirlerinde her zaman geçim sıkıntısı çeken halkın savunucusu olmuş, zenginlere ve hâli vakti yerinde olanlara zekât vermelerini, yoksullara yardımcı olmalarını ve aç olanların karnını doyurmayı öğütlemiştir:

<i>“Magtymguly, ger doýursan bir aly,</i>	Mahtumkulu eğer doyurursan bir acı,
<i>Mälimdir, tapar sen bu ýerde hajy,”</i>	Malumdur, bulursun bu yerde Hacc'ı.

(Aşırov, 2013: 468)

Azadı'nın üzerinde önemle durduğu konulardan biri de “akıl danışmak-istişare etmek” ve “öğüt dinlemek” tir. Şair, “Vagz-ı azat” adlı eserinde padişahlara ve devlet adamlarına tek başlarına karar vermemelerini, etraflarına danışmalarını ve ortak akılla hareket etmelerini söyler. Nitekim Hz. Muhammet de hadislerinde istişarenin önemini vurgulamıştır. Azadı da buna dikkat çeker:

<i>“Hak diýmiş pygambere ýarlar bile,</i>	Hak demiş peygambere dostlar ile,
<i>Kyl geňeş her işde dildarlar bile.</i>	İstişare et her işte dildârlar ile.
<i>Bu garypdan isteyip bolsaň jogap,</i>	Bu garipten isteyip alsan cevap,
<i>Bigeňeş işlerde ýok hayr-u sogap.</i>	İstişaresiz işlerde yok hayır ve sevap.

...

Bes, geňeş birle biten işler heman, Elbet istişare ile biten işler hemen,
Bitmegeý ok, nayza birle bigüman.” Bitmez ok, mızrak ile şüphesiz.

(Godarov, 2012: 57-58)

Mahtumkulu da akıl danışmanın ve öğüt dinlemenin önemini vurgulamıştır. Şiirlerinde iyi insan ve kötü insan mukayesesine geniş yer veren Mahtumkulu'na göre mert ve yiğit adam akıl danışır, öğüt dinler. Nasihat dinlememek ise namertlerin işidir.

Namart maslahata, geňeşe uymaz, Namert maslahata, istişareye uymaz,
Namardyn her işi ayandyr begler, Namerdin her işi ayandır beyler.

...

Nasihah diňleseň, ärneň äri sen, Nasihat dinlesen erin erisin,

(Aşırov, 2013: 405,427)

2. 3. Dinî Düşünceler

Azadı'nın eserlerini okuduğumuzda, onun çok ileri seviyede Kur'an ve Hadis bilgisine sahip olduğunu görmekteyiz. Şair gerek "Vagz-ı Azat" gerek "Behiştname" ve "Beş Namaz" adlı eserlerini oluştururken ayet ve hadislerden sıkça yararlanmıştı. Âlim bir şahsiyet ve bir toplum önderi olarak Azadı, Türkmen halkına nasihat ederken görüşlerini dinî esaslara dayandırarak açıklamış, halkına İslam dininin emirlerini yerine getirmeleri öğütlemiştir. Şair, namaz kılmanın, oruç tutmanın, zekât vermenin öneminden ve faziletinden bahsederek bu ibadetleri layıkıyla yerine getiren müminlerin iki âlemde de esenlik içinde olacağını ifade etmiştir. Bilindiği gibi mali ve bedenî ibadetler, ibadet olmanın yanında, kişiye her türlü sorumluluğunun farkında olmak gibi bir meziyet de kazandırır. İbadet, kişinin kendisiyle ilgilidir; ancak ibadetler sayesinde kazandığı meziyetler, kendisi kadar bir üyesi olduğu toplumla da ilgilidir. Özellikle Azadı gibi şairlerin ibadet tavsiyesi, tamamen olmasa bile, daha çok, kazandırdığı "sosyal sorumluluk"tan dolayıdır:

"Bu dünýäni biliň jaýy-zyragat, Bu dünyayı ekilecek bir yer bilin,
Ki gapyl bolmaý eýläň hayry-tagat. Ki gafil olmadan hayır-hasenat edin

...

Bes jähennemden azat bolgaý olar, Elbet cehennemden azat olacaklar,
Hak ýolunda kim tasadduklar kylar. Hak yolunda sadaka verenler.

...

Taňryny razy kylan maly bile, Tanrı'yı razı eden malı ile,
Jennete girgeý resul äli bile. Cennete girer peygamber ile.
 ...
Tamam işler başy bilgil namazy, Bütün işlerin başı bil namazı,
Namaz açgaý sekiz jennetde yazı.” Namaz açacak sekiz cennette yazı.

(Godarov, 2012: 93, 149, 126, 309)

Mahtumkulu da gönlü Allah aşkıyla ve peygamber sevgisiyle dopdolu olan bir tarikat ehlidir. Fuat Köprülü, “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” adlı eserinde, Mahtumkulu'nun Nakşibendî dervişi olduğunu ifade etmiştir. Onun şiiirlerinin büyük çoğunluğunun iskeletini din ve tasavvuf meydana getirmektedir. Şair şiiirlerinde on sekizinci asırda oldukça sıkıntılı günler geçiren Türkmen halkına nasihatlerde bulunmuş ve bu nasihatlerini de dinî bir hava içinde vermiştir (Türkmen, 1996: 11). Mahtumkulu, sürekli iyiliksever, adaletli ve kanaatkâr olmayı öğütlemiş; yine namaz kılmak, oruç tutmak gibi dinî vazifelerin de yerine getirilmesini öğütlemiştir.

“Zynhar, kast etmegil iýdigiñ nana, Zinhar, kastetme yediğin ekmeğe,
Köñlün hayra bagla, sydkyñ – imana, Gönlünü hayra bağla, sıdkını imana,
Hiç azar bermegil bir musulmana, Hiç huzursuzluk verme bir Müslümana,
Ogry ärden, bir dogry it ýagşydyr.” Uğru erden bir doğru it iyidir.

(Aşırov, 2013: 487)

Dövletmemmet Azadı, bütün eserlerinde halkını dinî vazifelerini yerine getirmeleri hususunda uyarmıştır. Şair, özellikle namaz konusuna ayrı bir önem vermiştir. Zaten mesnevilerinden birisinin adı da “Beş Namaz”dır. Üç yüz yetmiş beyitlik bu eserde Azadı, namazın önemi ve fazileti hakkında görüşlerini dile getirmiştir. Mahtumkulu'nun da “Beş Namaz”, “Bînamaz Çirkin”, “Kıl Namazı” adlı şiiirleri vardır. Babası gibi Mahtumkulu hem bu şiiirlerinde hem de diğer birçok şiiirinde namazın önemini ve faziletini vurgulamıştır:

“Haktagala buyurgan bendesige baş namaz, Hak Teâla buyurdu kuluna beş namaz,
Bendesiniñ nyýazy – bir gündäki baş namaz.” Kulunun niyazı bir gündeki beş namaz.
 ...
“Erenlerin medeti, köñülleriñ kuwwaty, Erenlerin medeti, gönüllerin kuvveti,
İki jahan döwleti bir gündäki baş namaz.” İki cihan devleti bir gündeki beş namaz.
 ...

“*Namaz Tañry permany, kylsa artar agmaly,*   Namaz Tanrı fermanı, kılsa artar ameli,
Ilmy-Gurhan beyanı bir gündäki baş namaz.”   İlm-i Kur’an beyanı bir gündeki beş namaz.

...

“*Bu dünýäniň zowky iýmedir, içmedir,*   Bu dünyanın zevki yeme içmedir,
Okagyn namazy, baş wagtdan geçme,”   Kıl namazını, beş vakitten geçme,

(Aşırov, 2013: 198,195)

Azadı “Vagz-ı Azat”ın ikinci bölümünü cömertlik ve hayır işlerine ayırmıştır. Çünkü kurulacak devletin imarı ancak bu yolla mümkün olacaktır. Türkmenistan topraklarının büyük bir bölümünün çöllerden oluştuğunu göz önüne aldığımızda sulama kanallarının yapımı ve onarımı büyük bir önem arz etmektedir. Bunun farkında olan Azadı da, birçok kez zenginlere kuyu kazdırmalarını, havuz yaptırılmalarını tavsiye etmiştir. Yine sosyal adaletsizliğin en aza indirilmesi için zenginlere cimri olmamalarını öğütlemiş, sadaka ve zekât verme hususunda da öğütlerde bulunmuştur.

Gerek Azadı gerek Mahtumkulu, dinî ve tasavvufî düşüncenin temel hususlarından olan dünyanın faniliği meselesinin üzerinde önemle durmuşlardır. Her iki şaire göre de dünyadaki her şey insanoğlu için geçicidir, onun için insanoğlu dünya malına fazla tamah etmemelidir. Azadı “Vagz-ı Azat”ta özellikle kendini mal hırsına kaptıran zenginlere hitap eder. Kâinattaki her şeyin sahibi Allah’tır, Azadı da Allah’ın zenginleri bu dünyada kendi malına vekil yaptığını söyler. Eğer bu zenginliği hayırlı işlere sarf etmezlerse cehennem azabı onlar için kaçınılmazdır:

“*Dahy Dawuda wahy etmiş Hudawent,* Dahi Davut’a da vahiy etmiş Hüdavent,

Diýmiş kim: ”Agnyýalara beriň pent.   Demiş ki: “Zenginlere verin pent”

Ki mallar jümlesidir Tañry maly,   Tanrı malı tüm malların cümlesidir

Pakyrlyardyr onuň ähli-ayaly.   Fakirler onun ehl-i ayalidir,

Ganylary wekil etmiş bu mala,   Zenginleri vekil etmiş bu mala,

Ki sarp etsin diýip ähli-ayala.   Ki sarf etsin diyerek ehl-i ayala.

Eger sarp etseler dost boldy olar,   Eğer sarf ederlerse dost oldu onlar

Behişt atly öyüni aldy olar.   Behişt adlı evini aldı onlar.

Bahyllyk eýleyip sarp etmeseler,   Cimrilik edip, sarf etmezlerse,

Hudanyň buýrugyny tutmasalar. Allah'ın buyruğunu tutmazlarsa,
Olar asy turar Taňryga, eý ýar, Onlar asi olur Tanrı katında, ey yar
Huda dowzah era olary gynar.” Hüda cehennem içinde onları kınar.

(Godarov, 2012: 91-92)

Azadi'nın hem oğlu hem de öğrencisi olan Mahtumkulu da cömertlik konusunda babasıyla aynı kanaatleri taşımaktadır. Ancak o, cömertliği imar işleri ile sınırlamamış ilk sıraya “insanı almıştır”. Şair, özellikle dinin sosyal hayatı düzenleyen emir ve tavsiyelerine öncelik vermiş, bilhassa toplumsal barışın teşekkülünde önemli bir rolü olan zekât üzerinde önemle durmuş, cimri zenginleri eleştirmiştir (Temizkan, 2010: 182).

Mähnet bilen mal jem eden mäkäm bay, Mihnet ile mal cem eden muhkem bay,
Owwal haýryn bolsa, gönder özünden! Evvel hayrın olsa, gönder özünden,
Ýygyp, zekat bermänleriň haly waý, Yığıp, zekât vermeyenlerin hali vay,
Tañla garny dolar tamu közünden. Tanla karnı dolar tamu közünden.

...

Köne dünýa muhannesin öyüdir, Eski dünya muhannesin evidir,
Süýthor bolan kesiň dowzah jaýydyr, Cimri olanın yeri kesin cehennemdir,

...

Tañry bîzar erer zekatsyz baýdan, Tanrı bîzardır zekat vermeyen zenginden,
Zynhar siz hem gaçyň ol gelen jaýdan, Zinhar siz de kaçın o gelen yerden,

(Aşırov, 2013: 457, 464, 458)

Dünyanın fâniliği meselesi Mahtumkulu'nun da şiirlerinde sıkça işlediği temalardandır. Mahtumkulu birçok şiirinde dünyanın gelip geçici olduğunu, dünyaya bağlanmanın kişiye mutluluk getirmeyeceğini belirtip, önemli olanın ahireti kazanmak olduğunu vurgulamıştır:

“Bu pany dünýädir, tutmaz binany, Bu fâni dünyadır, tutmaz binayı,
Ger tutsa, dargadar yeli pelegiň, Eğer tutsa, dağıtır yeli feleğin,
Ençeler ýüwürip, ýygar dünýäni, Niceleri yürüyüp, yığar dünyayı,
Jana bir jepadyr maly pelegiň.” Cana bir cefadır malı feleğin.

(Aşırov, 2013: C.2, 457)

“Geç köñül, dünýäden, eýleme höwes,
Panydyr, hiç kime peýany bolmaz.”

Geç gönül, dünyadan eyleme hoves,
Fanidir, hiç kimseye faydası olmaz.

...

“Pany dünýäge ynanmaň,
Altyn-kümüşe guwanmaň,”

Fani dünyaya inanmayın,
Altına gümüşe güvenmeyin.

(Aşırov, 2013: 492, 263)

Mahtumkulu’na göre bu dünya geçici bir menzildir. Şair Süleyman, İskender, Karun, Cemşit, Rüstem, Nuşirevan gibi şahsiyetleri örnek göstererek bu dünyanın onlara bile kalmadığını, bu nedenle dünyanın malına mülküne tamah edilmemesi gerektiğini belirtir:

“Dünýäge ygtymat etmäň ýaranlar,
Kime gelip, kimden gidip baradır.
Mysaly Isgender şalyk sürenler,
Bir-bir nobatynda ötüp baradyr.”

Dünyaya itimat etmeyin dostlar,
Kimi gelmiş, kimi de gitmektedir.
İskender misali şahlık sürenler,
Bir bir sırayla geçip gitmektedir.

(Aşırov, 2013: C.2,88)

“Äleme hökm eden İsgender soltan,
Ajal tedbirine tapmady derman,
Tagtyny ýel çeken hökmi-Süleyman,
Dünýade galmady, ötdi ýaranlar.”

Âleme hükmeden İskender sultan,
Ecel tedbirine bulamadı derman,
Tahtını yel alan hükmi-i Süleyman,
Dünyada kalmadı, geçti dostlar.

(Aşırov, 2013: C.2,79)

Hany, bakyň, Karun pälin neýledi,
Özi öter boldy, malyn neýledi,

Hani, bakın, Karun’un niyetine neyledi,
Kendi geçip gitti, malını neyledi,

(Aşırov, 2013: C.2, 260)

Mahtumkulu, dünyevi hırsalara aşırı bağlanmanın kişiye ve topluma zarar vereceğini bildiğinden, halkını bu konuda sürekli uyarmıştır. Maddi durumu iyi olanlara, fakir ve kimsesizlere yardım etmelerini tavsiye etmiştir. Özellikle ticaretle uğraşanları haksız kazanç elde etmemeleri hususunda ikaz etmiştir. Bunu yaparken de -yukarıdaki mısralarda olduğu gibi- sürekli bu dünyanın geçici bir menzil olduğunu vurgulamış ve dünyaya gereğinden fazla itibar edilmemesi gerektiğini öğütlemiştir.

2. 4. İktisadi Düşünceler

Kendisi de tarımla uğraşmış olan Azadı “Vagz-ı Azat”ta ülkenin refah seviyesinin yükseltilmesi kapsamında tarım için su problemini halletmek, köprüleri tamir ettirmek, kervan yollarının güvenliğinin sağlanması için kervansaraylar yaptırmak ve ekine elverişli toprakların boş bırakılmaması gibi meselelerde görüşlerini dile getirmiştir. Şaire göre çiftçilik gelişirse nüfus iyi geçinir ve halk refah içinde yaşar (Dinç, Çakır, 2008: 127).

<i>“Ekin ekmek halka emr etgeý emir,</i>	Ekin ekmeyi halka emretmeli Emir,
<i>Ýagny, ondan nep ala bay-u payır.</i>	Yani ondan kazanç ala zengin ve fakir.
<i>Ýagny mezruglar içinde kytga ýer,</i>	Yani ekilecek yerler arasında boş yer,
<i>Goýmagaylar bizeragat, bisemer.</i>	Koymasınlar ziraatsız ve meyvesiz.
...	
<i>Bes, halayyk dokluk-u arzan ola,</i>	Elbet halk tokluğunu arz ede,
<i>Hem parahatlykda hoş döwrän ola.”</i>	Hem barış içinde hoş devran ola.

(Godarov, 2012: 54)

Azadı, ekilmeye elverişli topraklardan mümkün olduğunca faydalanılması gerektiğini “Vagz-ı azat” adlı eserinde, adaletli yönetimi ile meşhur İran kisralarından Nuşirevan’ı örnek göstererek dile getirir:

<i>“Ol ki Nowşirwany-Adyl şa idi,</i>	O ki Nuşirevan-ı Adil Şah idi,
<i>Äleme uşbu söz hökm idi.</i>	Äleme işte bu sözü hüküm idi:
<i>“Bir welayatda eger bir kytga ýer,</i>	“Bir vilayette eğer bir kıta yer,
<i>Galsa nämezrug-u men tapsam habar.</i>	Kalsa ekilmemiş, ben alsam haber.
<i>Men seni rysva kylyb, dardan asam,</i>	Ben seni rüsva edip, dardan asam,
<i>Ybrat eýläp halk era başyň kesem.”</i>	İbret eyleyip, halk içinde başını kesem.

(Godarov, 2012: 55-56)

Türkmenistan, sulu tarıma dayalı ziraat yapılan en eski topraklardan biridir. 16. ve 18. asırlar arasında Hive Hanları, Buhara Emirleri ve İran Şahlarının Türkmenistan’ı işgali sırasında sulama tesislerinin hemen hemen hepsi zarar görmüştür. Dolayısıyla Azadı’nın halkın su ihtiyacını karşılamayı en hayırlı iş olarak görmesi bir tesadüf değildir (Dinç ve Çakır 2008,

140). Şair, okuru üzerinde daha etkili olmak için bu düşüncesini de dinî temellere dayandırarak belirtir. Azadı'nın bu hususta en çok yararlandığı kişi de Hz. Muhammet'tir. Eserlerinde tahkiyevi unsurları başarıyla kullanan Azadı, bu konuda da Hz. Muhammet ile bir sahabe arasında geçen diyalogu okuruna nakleder:

<i>“Ol sahabadan biri pygambere,</i>	Sahabeden biri peygambere,
<i>Arz kyldy bu sözi ol serwere.</i>	Arz etti bu sözü o servere.
<i>Tiydi bu âlemden ötmişdur enem,</i>	Dedi bu âlemden göçmüştür anam,
<i>İsterem aña tasadduklar kılam.</i>	İsterim onun için sadaka vereyim.
<i>Diydi Pygamber: “Tasadduk kyl suwı,</i>	Dedi peygamber tasadduk et suyu,
<i>Howz düzetgil ýa-da gazdyrgyl guýı.”</i>	Havuz yaptır ya da kazdır kuyu.
<i>Barça yhsandan ulug âlem era,</i>	Tüm ihsanlardan yüce olan âlemde,
<i>Belki, suv bermek turar möminlere.”</i>	Belki su vermektir müminlere.

(Godarov, 2012: 96-97)

Topraklarının neredeyse üçte ikisi çöl ile kaplı olan Türkmenistan'da, suyun Türkmenler için taşıdığı önemi çok iyi bilen Azadı, zenginlere seslenerek kuyu kazdırmalarını, havuz yaptırmalarını nasihat etmiştir. Yine bir kişinin yaşadığı yeri yeşillendirmesi, meyveler dikmesi Azadı'ya göre büyük sevaptır:

<i>“Bir ağaç, ýa bir semer, ýa gaýrı şey,</i>	Bir ağaç, bir meyve ya da başka şey,
<i>Kim suwarsa, eýlese olary hayı.</i>	Kim sulayıp onlara bakarsa.
<i>Baglagay Hak ýedi dowzah işigin,</i>	Bağlar hak yedi cehennem kapısını,
<i>Jennete dahyl kylar jan-u tenin.”</i>	Cennete dâhil eder can ve tenini.

(Godarov, 2012: 96-97)

Azadı'nın iktisadi görüşleri sadece tarım ve sulamayla sınırlı değildir. Şair, vergi ve ticaret konularında da görüşler bildirmiştir. Halktan alınan yüksek vergiler nedeniyle, halkın çok zor durumda kaldığını söyleyen şair, bu konuda beyleri ve devlet yöneticilerini eleştirmiştir. Mahtumkulu da şiirlerinde ticarete değinmiş, ticaretin dürüst yapılmasını öğütlemiş, tüccarlara halkı kandırmayın demiştir. Şair özellikle üreticinin emeğinin karşılığını alamamasına çok üzülmemektedir. Bu nedenle ticaretteki aracılara haksız kazançlarından dolayı eleştirmiştir:

“Zalymlar unudar zikri-Allany,
Arzan alyp, gymmat satar gallany,
Süythor naýynsaplar halal tyllany,
Haram peýdasına berişiň görün.”

Zalimler unuttur zikr-i Allah’ı,
Ucuza alıp, pahalıya satar tahılı,
Cimri namussuzlar helal altını,
Haram faydasına verişini görün

(Aşırov, 2012: 164)

Mahtumkulu, zengin olma hırsına kendini kapıran tüccar ve tefecileri aynı babası Azadı gibi eleştirmiş, özellikle tefeciliğin ülkenin gelişimini olumsuz etkilediğini belirtmiştir (Dinç ve Çakır, 2008: 184). Kısacası, Mahtumkulu’nun da babası Azadı gibi, on sekizinci asırda Türkmenistan’ın ekonomik sorunlarına şiirlerinde yer verdiğini ve gördüğü olumsuzlukları eleştirdiğini söyleyebiliriz.

2. 5. Dil ve Anlatım Özellikleri

Şiirleri ana hatlarıyla millî Türkmen geleneğine dayanan Mahtumkulu, kendinden sonra gelen pek çok Türkmen şairini hem şekil hem de muhteva yönüyle etkilemiştir. Şairin kullandığı dil dönemine göre sade bir Türkmencedir. Şiirlerinde Arapça ve Farsça kelimeleri kullanmıştır ancak; bunlar o dönemde halkın konuştuğu kelimelerdir. Kendinden önce yaşayan Bayramhan, Vepayı ve babası Azadı gibi Türkmen aydınları eserlerini Türkistan’ın edebî dili olan Çağatayca ağırlıklı yazarken, o bu yolu izlemeyip Çağatayca unsurlardan yararlanmakla birlikte şiirlerini Oğuzcayla yazmıştır (Kara, 1998: 132). Nitekim Mahtumkulu’nu Türkmenlerin büyük şairi yapan özelliklerin başında da Türkmen yazı dilinin temelini atması gelmektedir. Dolayısıyla Mahtumkulu, babası Azadı’dan daha sade bir dil kullanmıştır. Ancak burada vurgulamamız gereken bir husus da Azadı’daki dil bilincidir. Azadı’nın “Behiştname” adlı eserinin son bölümündeki şu beyitler bize, Ali Şir Nevayî’nin sahip olduğu Türkçe yazma bilincini hatırlatmaktadır. Azadı, bu eseri “Türkler için Türkçe yazdım” der ve yaşadığı dönemde Türkçeye itibar gösterilmemesinden şikâyet eder. Bu onun sahip olduğu dil bilincinin bir göstergesidir:

“Arab, parsy diline danyşym ýok,
Araplar, parsylar birlen işim yok
Bu türkî ýarlara nazm düzetdim,
Doga birle aňarlar diýb göz etdim.”

Arap, Farsî dilinde bilgim yok,
Araplar, Farsîler ile işim yok.
Bunu Türkî dostlara nazım düzdüm,
Dua ile anarlar deyip göz ettim

(Godarov, 2012: 327)

Dolayısıyla Azadî'nin 18. Yüzyıl Türkmen yazılı edebiyatında kendinden önce asırlardır devam edip gelen Arapça ve Farsça yazma geleneğini ilk olarak bilinçli bir şekilde reddettiğini söyleyebiliriz. Ancak Azadî, bu düşüncesinin o dönemde eleştirildiğini belirtmektedir. Bu nedenle şair okuruna seslenerek kendisine kızmamalarını, elinden geldiğince bildiği öğütleri Türk ahabplarına açıklamaya çalıştığını söyler. Ayrıca mütevazı bir tavırla Türkçe yazdığı bu eserini “çöldeki az suya” benzetmiştir ki gerçekten de o dönem için çok doğru bir benzetmedir. Ve bu suyun kıymetini ancak susayanlar bilir diyerek, Türk dostlarının bu eserin kıymetini bileceğini söylemiştir:

<i>Maňa aýb etmäňiz, eý türki ýaran,</i>	Bana ayıp etmeyiniz, ey Türkî yaran,
<i>Çykar ot kemter-u kem düşse baran.</i>	Çıkar ot eksik ve az düşse de baran.
<i>Bu laýyk halymyza sözledik biz,</i>	Bu münasip hâlimizle söyledik biz,
<i>Bu tagna naýzasyna gözlendik biz.</i>	Ki yergi süngüsünde eleştirildik biz.
...	
<i>Suwi köp ýerde az suwlarny göze,</i>	Suyu çok yerde az suyu göze,
<i>Kişi almaz, gulak goýgyl bu söze.</i>	Almaz kimse, kulak ver bu söze.
<i>Taky çöl ýerde hem ol suw bolarmyş,</i>	Ta ki çölde ise o su olurmuş,
<i>Ony suwsuz kişi gaba alarmyş.</i>	Onu susuz kişi kaba alırmış.

(Godarov, 2012: 327–328)

Azadî'nin sahip olduğu bu dil bilincini, onun talebesi ve oğlu Mahtumkulu'nda da görmekteyiz. Nitekim Mahtumkulu, Türkmenceyi edebî dil seviyesine çıkarmış ve Türkmen yazı dilinin teşekkülünde büyük bir rol oynamıştır.

Mahtumkulu'nun şiirlerini okuduğunuzda, başta “Vagz-ı azat” olmak üzere Azadî'nin eserlerinden izler görmekteyiz. Gönlümün ummanı, şehrimin sultanı diyerek babası Azadî'ya olan sevgisini ve onun kendisi için önemini vurgulayan Mahtumkulu, bazı şiirlerinde Azadî'nin eserlerinden örnekler de almıştır. Şairin tarikat ehli olup dilinin çözülüşünü anlattığı dinî-tasavvufî sorularla cevapların yer aldığı “Boldum Giryane” (Türkmen, 1996: 22) adlı şiirinde Mahtumkulu, Şah-ı Merdan Hz. Ali'ye şu yedi soruyu sorar:

Diydim: “Gökten ağır, yerden sert nedir?
Deryadan bay nedir, taştan saht nedir?
Oddan yakıcıracak buzdun sert nedir?
Zehirden acıracak nedir bu cana?

Aynı soruları Azadı'nın "Vagz-ı azat"ın 1170-1219. beyitleri arasında Hz. Ali'ye sorduğunu görmekteyiz. Azadı, "Hz. Ali'den Sual Soranın Aldığı Cevabın Beyanıdır" adlı bir alt başlık altında sabır, şükretmek, kanaatkâr olup tamah hırsından uzak durmak gibi konuları, Hz. Ali'yi soru cevap yöntemiyle konuşturarak, onun dilinden anlatmıştır:

<i>"Sawal olmuş bu sözler kim Alydan,</i>	Sual olunmuş bu sözler Ali'den,
<i>Hudanyñ arslany şahy-weliden.</i>	Huda'nın aslanı, şah-ı veliden.
<i>Seçip âlemde sen ýagşy-ýamandan,</i>	Seçip âlemde sen iyi ve kötünden,
<i>Agyrrak ne bolar bu asymandan.</i>	Daha ağır ne olur bu gökyüzünden.
<i>Taky giñrāk bu ýerden ne turar bu,</i>	Ta ki daha geniş bu yerden nedir,
<i>Ganyrak derýadan, gel, sözle, hoşhu.</i>	Daha zengin denizden gel söyle.
<i>Habar bergil, nedur daşdan gatrak,</i>	Haber ver, nedir taştan daha katı,
<i>Ýene nedir bu otdan ýakyjyrak.</i>	Yine nedir bu ateşten daha yakıcı.
<i>Nedir, aýgył, sowukdandyr sowugrak,</i>	Nedir söyle soğuktan daha soğuk,
<i>Zäherden aýj nedir, ey şahy-tak?"</i>	Zehirden daha acı nedir, ey şah-ı veli?

(Godarov, 2012: 138-139)

Hem Mahtumkulu'nun hem de Azadı'nın sorduğu bu yedi sorunun yanıtı ise şöyledir:

1. Kötü töhmet (asılsız suçlama) gökten daha ağırdır.
2. Güzel söz cihandan daha geniştir.
3. Kanaat ehli dünya kadar cömerttir.
4. Münafiğin gönlü taştan daha serttir.
5. Zalim hükümdar kordan daha yakıcıdır.
6. Kıskanç, cimri buzdandan daha soğuktur.
7. Fakire yapılan zulüm zehirden daha acıdır (Türkmen, 1996: 22).

Her iki şair de eserlerinde Türkmen halk kültüründen, atasözü ve deyimlerden ustalıkla yararlanmış, anlatımlarına edebîlik ve canlılık kazandırmıştır. "Vagz-ı Azat"ta geçen atasözlerinden bazıları şöyledir:

Her kişi kim ot yakar, özi bişer, Her kim ki ateş yakar, kendi pişer,
Gazsa her kim çah oña özi düşer. Kazsa kim çukur, ona kendi düşer.
Özgäni yakmak – özin yakmak bolur, Başkasını yakmak, kendini yakmak olur,
Çomak ursa, özine tokmak bolur. Çomak vursa, kendine tokmak olur

(Godarov, 2012: 82)

“Vagz- Azad”ın 571 ve 572. beyitlerinde Azadı, kim bir çukur kazsa ona kendi düşer diyerek yapılan kötülüğün mutlaka sahibine zarar vereceğini hatırlatır. Bu nedenle, başkasını yakmak aslında kendini yakmaktır. Şair, burada “Yakma bişersiz, gazma düşersiz.” Türkmen atasözünü başarılı bir şekilde kullanmıştır.

Hem halayık, hem huda-y, hem resul, Hem halk hem Hüda ve hem resul,
Bu sahi ählin söver, ey bil-füzul. Bu cömertlik ehlini severdi, bil-füzül.
Dovzah otı gelmegey andan yana Cehennem ateşi gelmez ondan yana
Şübhesiz bolgay yavık cennet aña, Şüphesiz olur yakın cennet ona.

(Godarov, 2012: 105-106)

“Vagz-ı azat”ın 825 ve 826. beyitlerinde cömertlik konusu işlenirken, “Sahy oda yanmaz.” atasözünün anlamı yukarıdaki beyitlerde kullanmıştır. Azadı, güzel konuşmanın, insanlara güzel bir şekilde hitap etmenin önemini anlatırken “Yahşı söz yılanı hinden çıkarar.” (*Tatlı dil, yılanı deliğinden çıkarır.*) atasözünü mısralarında ustaca kullanarak güzel bir irsal-i mesel örneği vermiştir.

Bes şirin söz birle zahm yılan, Elbet güzel bir sözle o zâlim yılan,
Meyl edip, çıkgay hininden, bigüman. Meyledip, çıkacak deliğinden bigüman.

(Godarov, 2012: 194)

Dağınık hâlde yaşayan Türkmen boylarının tek bir merkezi güç etrafında birleşmelerini ve başlarında adil bir padişahın olması gerektiğinin üzerinde ısrarla duran Azadı, bu düşüncesini yine bir Türkmen atasözü ile somutlaştırmıştır:

“Gövre läş bolgay, eger baş bolmasa, Gövde leş olur eğer baş olmasa,
Bitmez iş hak lutfi yoldaş bolmasa.” Bitmez iş Hak lütfü yoldaş olmasa.

(Godarov, 2012: 58)

Mahtumkulu da düşüncelerini kısa ve özlü bir biçimde anlatmak, uyarılarda bulunmak, etkileyici ve sanatlı bir anlatım sağlamak için atasözlerini kullanmıştır. Mahtumkulu, atasözlerini bazen aynı şekliyle bazen de anlamlarıyla kullanmıştır. Şair aşağıdaki mısralarda, bu bir atasözüdür diyerek, atasözünü aynı şekliyle vermiştir:

Kötü ayrılık adamlara takılır,

Ata baba söyler bu bir nakildir:

“Sessizce oturmak, bilsen, akıldır”,

Firakî, yoldaş ol, güzel din ile (Aşırov, 2012: C.2, 24-25)

Yine şair, sosyal yaşamla ilgili genel bir ahlak kuralını hatırlatırken “Çagyrylan ýere irinme, çagyrylmadyk ýere görünme” (Geldiyev, 2002: 96) atasözünden yararlanmıştır:

Çağırılan yere git, otur sen, kalkma,

Çağırılmayan yere gitme, görünme, ... (Aşırov, 2012: 430)

Türkiye Türkçesinde de “Altın yere düşmekle değer kaybetmez.” olarak bildiğimiz Türkmencesi “Altyn ýere gaçsa da, gadyry gaçmaz.” (Geldiyev, 2002: 33) atasözünün anlam olarak aşağıdaki mısralarda kullanıldığını görmekteyiz:

Cevher taşın yüzük etsen bakır ile,

Değeri eksilmez, hürmet yahşidir. (Aşırov, 2012: 487)

Bunların dışında, Mahtumkulu'nun şiirlerinde yararlandığı atasözlerinden bazıları şunlardır:

“Namart aş üstünde arlar, mert söweşde.” (Geldiyev, 2002: 259)

“Namart aş üstünde, mert iş üstünde.” (Geldiyev, 2002: 259)

“Merde ýalbarsan peseler, namarda ýalbarsan eseler.” (Geldiyev, 2002: 252)

“Gurt bilen goýun guda bolmaz, guda bolsa da goýun gülmez. (Geldiyev, 2002: 186)

Mahtumkulu, atasözlerini şiirlerinde bu ve benzer şekillerde başarıyla kullanmıştır. Yukarıda verdiğimiz örnekleri sayıca çoğaltmak mümkündür. Mahtumkulu'nun Türkmenler arasında edindiği yere bağlı olarak, şiirlerinde kullandığı atasözü yapısındaki ifadelerin zaman içerisinde toplum hayatına birer atasözü gibi yerleştiğini de görmekteyiz.

Hem Azadı hem de Mahtumkulu eserlerinde halk kültüründen, edebî sanatlardan ve tahkiyevî unsurlardan başarıyla yararlanmışlardır. Başta Hz. Muhammet olmak üzere, diğer

peygamberlere ait kıssalardan, halk arasında anlatılan rivayetlerden bahsetmiş, bazen de diyaloglara yer vererek anlatımlarına edebîlik kazandırmışlardır.

3. Sonuç

Sanatçının şahsiyetinin ve edebî kişiliğinin oluşmasındaki etkenler, aileden çevreye çok geniş bir yelpazeyi oluşturur. Sanatçının doğduğu ve büyüdüğü yer aile ortamıdır. Ailesinde gördüğü ve ondan aldığı her şey kendisini oluşturan yapı taşlarından biri olacaktır. Mahtumkulu'nun, Türkmenlerin en büyük şairi olmasını sağlayan niteliklerinden bir kısmı, kendi kabiliyeti; bir kısmı da var olan kabiliyetinin gelişmesini sağlayan eğitimidir. Her ikisinde de babası Azadı'nın payı vardır. Dolayısıyla Mahtumkulu'nun yetişmesinde ve düşünce dünyasının oluşumunda, ilk öğretmeni olan babası Azadı'nın etkisi büyüktür. Mahtumkulu'nun şiirlerine baktığımızda da bu etkiyi görmemiz mümkündür. Bu nedenle Türk dünyasının zirve şahsiyetlerinden biri olan Mahtumkulu'nun edebî şahsiyetini ve düşünce dünyasını daha iyi anlamak için, babası Azadı'yı tanımak ve onun fikirlerini bilmek de fayda vardır.

Sonuç olarak Azadı ve Mahtumkulu, Türkmenlerin zor şartlar altında yaşadığı on sekizinci yüzyılda, halkın daha iyi, daha onurlu bir hayat sürmesini istemiş ve bunun için nasihatlerde, önerilerde bulunmuştur. Dönemlerindeki sosyal ve iktisadi bozukluklara çözüm aramış ve kendilerinden iki asır sonra kurulacak bağımsız Türkmen devletinin temelini atmışlardır. Türkmenlerin çok sevdiği ve millî şair olarak kabul ettikleri Mahtumkulu'nun yetişmesinde, dünya görüşünün ve edebî yaratıcılığının oluşmasında babası Azadı'nın etkisi, verilen emeğin nasıl olumlu sonuçlar doğuracağını göstermesi bakımından, pedagojik olarak da –muhakkak ki- çok önemlidir.

Kaynaklar

- BİRAY, H. (1992). *Mahtumkulu Divanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- DİNÇ, A. ve ÇAKIR, R. (2008). *Türkmen Kültürü ve Türkmenlerin Sosyo-İktisadi Düşüncesi*. İstanbul: Ayrikotu Yayınları.
- DİNÇ, A. ve ÇAKIR, R. (2009). 18. Asır Şair-Mütefekkirlerinden Azadi ve Mahtumkulu'nun Sosyo-Ekonomik Düşünceleri. *Turkish Studies*, 4/3.
- GELDİYEV, G. ve TÜRKMEN, F. (1995). *Türkmen Şiir Antolojisi*. Ankara: Türksoy Yayınları.
- GELDİYEV, G. ve ALTYEYEV, A. (2002). *Türkmen Nakyllary we Atalar Sözi*. Ankara: AKM Yayınları.
- GODAROV, R. (2012). *Döwletmämmet Azady Eserler Ýigindısı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- KARA, M. (1998). Mahtumkulu'nun Şiirlerinde Çağatayca Ve Oğuzca Unsurlar. *Bilig*, 7.
- Magtymguly Eserler Ýigindısı 2 Cilt* (2013). Aşgabat: İlim Neşirýatı. *hzl*. Annagurban Aşyrov.

- SAĞLAM, S. (2011). *Azadı (Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SÖYLEMEZ, M. (2002). Mahtumkulu'nun Eğitim Görüşü. *Felsefe Dünyası*, 35.
- ŞIHNEPESOV, A. (2008). *XVIII. Asır Türkmen Edebiyatı*. Aşgabat: Türkmenistan Bilim Ministirliği.
- TEMİZKAN, M. (2010). On Sekizinci Yüzyılın Şartları İçinde Mahtumkulu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 1, 173-184.
- Türkmen Edebiyatının Tarihi (XVIII Asır Edebiyatı)* (1975). C.II, 1.Kitap, Aşgabat: İlim Neşriyatı. hzl. A. Garriyev)
- TÜRKMEN, F. (1996). Mahtumkulu Ve Tasavvuf Anlayışı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 1, 9-23.
- TÜRKMEN, F. (2009). Türkmen Edebî Geleneğinde Yunus Emre, Karacaoğlan, Mahtumkulu Çizgisi. *Millî Folklor*, 84.